

dimonis ja no podran temptar més; malgrat això, seguiran turmentant els condemnats. A continuació, en el capítol 54, es reconta de quina manera els dimonis turmenten els condemnats a l'infern: els ensenyen la seva cara més lletja i ferotge, els recriminen els pecats que han comès, els recorden els béns que han perdut i els proposen que abandonin tota esperança de sortir d'allí.

El capítol 55 presenta una descripció de les regions que hi ha sota la superfície terrestre i al centre de la terra: 1) els llimbs, on hi ha els sants pares morts abans de la vinguda de Jesucrist; 2) el purgatori; 3) l'habitatge dels infants morts sense el baptisme; 4) l'infern, on habiten Llucifer i els dimonis que turmenten els damnats.

El tractat acaba amb dos capítols on es comenten exemples de sants i de persones virtuoses que varen superar les temptacions del dimoni.

A part de la traducció del text al francès, acompanyada de les mateixes notes complementàries que ja es troben a l'edició catalana, *Anges et démons* conté una nota bibliogràfica, actualitzada respecte la publicació de 2003. Per a una informació bibliogràfica completa, es remet als resums bibliogràfics anuals continguts en la revista *Arxiu de Textos Catalans Antics*. El que es troba a faltar és l'apartat de resums i comentaris i els índexs de noms propis i de referències bíbliques contingudes a l'edició de Sadurní Martí, els quals haguesin estat també d'una gran utilitat per al lector francòfon.

Malgrat aquest petit inconvenient, es pot assegurar que Gifreu presenta una traducció rigorosa, acurada i bastant fidel a l'estil del text català. Sens dubte, la gran virtut que posseeix *Anges et démons* és que tornarà a posar a l'abast del públic francès una part important de l'obra més divulgada de Francesc Eiximenis i contribuirà a la internacionalització de la seva figura. De retruc, farà créixer l'interès per aprofundir en l'estudi del llibre i per intentar donar resposta als seus interrogants. Esperem que sigui el punt de partida de futures recerques.

Eva Izquierdo Molinas

✎ PUJOL, Josep (ed.), 2018: Publi Ovidi Nasó, *Heroides: traducció catalana medieval de Guillem Nicolau*, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics. Autors Medievals, 37), 577 p.

Josep Pujol culmina més de vint anys de dedicació a l'estudi de la traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi, a càrrec de Guillem Nicolau, amb la publicació de l'edició crítica de l'obra, que va precedida d'un estudi introductori extens i farcit de dades útils per a la comprensió de la importància cultural d'aquesta traducció. El valor del llibre rau no tant en la sobrada erudició de l'editor, a bastament mostrada a la «Introducció» i a les notes de l'edició, com en el fet que aquesta erudició està vehiculada a través del rigor metodològic històric i filològic.

Així, a la «Introducció» Pujol encercla la traducció de Nicolau amb un discurs circular que conjuga una enorme complexitat d'elements. S'aborden la importància de les *Heroides* en la tradició escolar llatina medieval, les traduccions romàniques de l'obra, Guillem Nicolau i la seva relació amb les corts reials catalanes, la gestació de la traducció catalana i la difusió que va tenir, la relació del text català amb la tradició llatina, la posterior traducció castellana, gràcies a la qual s'han conservat les glosses que hi va incorporar Nicolau, l'anàlisi de les glosses i les fonts de Nicolau per a aquestes mateixes glosses. Per últim, es presenta l'edició filològica del text, amb les descripcions dels manuscrits catalans i castellà, l'establiment d'una filiació, l'anàlisi de les variants i un darrer apartat sobre l'ús i la presència de les *Heroides* al *Tirant lo Blanc*, en la traducció de Nicolau.

El llibre s'obre amb un prefaci que emmarca la importància d'Ovidi a les lletres catalanes medievals. Com bé remarca l'autor, fins a la traducció de les *Metamorfosis* de Francesc Alegre (1494), les *Heroides* van ser l'única obra d'Ovidi que circulava íntegra en català. A partir del buidatge històric documental, al primer capítol de la «Introducció» es dibuixa el retrat intel·lectual i cultural de Guillem Nicolau i se'n ressegueixen els passos als entorns reials catalans: el moment de l'entrada a la cort de la reina Elionor de Sicília com a escriptor (1366), la progressió posterior fins a ser ordenat capellà (1370), el camí escolar com a

estudiant de dret canònic (1369–1375) i el període al servei del rei Pere III, que començà l'any de la mort de la reina Elionor (1375), durant el qual exercí de capellà alhora que de traductor com a mínim fins a 1390, dos anys abans de morir. Encara a través de les fonts documentals conegudes es descriuen els avatars que envoltaren les motivacions de la traducció de les *Heroides*. A continuació es descriu la difusió de les *Heroides* catalanes a les biblioteques reials i privades fins a la primera meitat del s. XVI. No és aquest un exercici banal, de pur lluïment de la dada menuda, ja que permet extreure conclusions a propòsit de l'impacte cultural d'aquesta traducció als diferents estaments socials i la influència que tingué en l'atmosfera literària catalana. Un cop descrita la circulació de l'obra en català s'aborda la traducció castellana i es presenta el fenomen de les glosses. El destre maneig de les dades de Pujol és d'allò més rellevant en el cas que ens ocupa, ja que d'altra manera passarien desapercibuts alguns fets importants, com ara que les glosses conservades en la versió castellana són en realitat la traducció d'unes glosses catalanes perdudes, obra del mateix Nicolau —al seu torn traducció de glosses llatines preexistents—, que el procés de traducció al castellà de les glosses és independent al procés de traducció del text o que l'autor del *Bursario*, atribuït a Juan Rodríguez del Padrón, va utilitzar la versió castellana anònima de les *Heroides*, glosses incloses, per a la seva obra, i que aquesta traducció prové de la catalana. El capítol es clou amb un seguit d'excursos —represos posteriorment als capítols pertinents— sobre la naturalesa de les glosses, les citacions de Cerverí de Girona en les glosses i la transmissió indirecta de les glosses catalanes perdudes a través del *Tirant lo Blanc*, cap al qual l'editor sempre té la mirada posada.

Els capítols segon i tercer aborden la recepció de la traducció de Nicolau en relació a la tradició llatina. En primer lloc (capítol II) es dona al lector una síntesi interpretativa i bibliogràfica del text llatí i es prenen en consideració l'autoria, la datació i les fonts ovidianes. Els dos manuscrits catalans conservats introdueixen cada poema amb un *accessus* que resumeix el mite en qüestió —i en la versió castellana s'enuncien també les *intenciones* d'Ovidi i de l'autor fictici de la carta. Per aquest motiu es contextualitza la traducció

de Nicolau en la tradició escolar llatina medieval, aspecte que s'analitza amb més profunditat al capítol III. El paper d'Ovidi a l'escola medieval és resumit i explicat a través del tractament que reberen els textos de l'autor, *per se* i a través dels aparats de glossa escolàstica. Pujol posa el focus en el comentarista Guillem d'Orléans (*fl.* 1200), autor del comentari canònic per a les *Heroides*, els *Bursarii ovidianorum*, que s'acosten molt al model que seguia Nicolau per a les seves glosses. El capítol III adquireix el caràcter de panorama bibliogràfic sobre la recepció escolar d'Ovidi, enfocat a explicar les fonts de Nicolau i la circulació de les *Heroides* llatines a la Corona d'Aragó. El capítol quart, més breu, ofereix una visió comparada de les traduccions romàniques de les *Heroides*, acompanyades dels mateixos tipus de comentaris i glosses escolàstics. Aquest enfocament permet arribar a la conclusió que les *Heroides* de Nicolau no són un producte aïllat, sinó que responen a la posició d'Ovidi en el cànon escolar medieval europeu.

Un cop emmarcada la recepció de l'obra en català, en llatí i a la resta de literatures romàniques, Pujol s'ocupa, al capítol V, de la filiació del text amb els manuscrits llatins conservats. Pujol s'enfronta, d'entrada, a dos problemes metodològics. Primer, la manca d'un cens definitiu de manuscrits llatins. Segon, la dificultat de la filiació de les famílies llatines, tant per la quantitat de testimonis (la llista més recent consta de dos-cents trenta-cinc còpies) com per la complexitat de la configuració d'un *stemma codicum* solvent. En un complex exercici filològic, Pujol desbrossa la tradició llatina que ens ha de portar al model utilitzat per Nicolau a través de la comparació dels *accessus* i les glosses. Pren novament una rellevància especial el comentari de Guillem d'Orléans, que permet restringir notablement el nombre de manuscrits a considerar. El creuament de les dades obtingudes amb uns quants exemples de la filiació del text llatí de les *Heroides* acaba de perfilar el model subjacent usat pel traductor català.

Al capítol VI, Pujol aborda plenament l'anàlisi de les glosses marginals conservades a la versió castellana. Les glosses són agrupades i comentades segons el caràcter que Pujol els atorga: informatiu —quan expliquen aspectes mitològics, onomàstics o toponímics—, de restitució del

context discursiu —quan aclareixen sobreentesos o allusions que poden haver passat per alt al lector—, retòric —quan posen de manifest el tipus d'argument dialèctic utilitzat pels amants que escriuen les cartes—, moral o psicològic —generalment de tema amorós— i gramaticals, a banda d'identificar fonts proverbials —entre les quals, Cerverí de Girona— i d'altres glosses i consideracions de caràcter general. Al capítol VII Pujol continua l'anàlisi de les glosses, aquesta vegada per determinar la relació textual amb la tradició llatina de glosses que transmeten els manuscrits identificats al capítol V com a més propers a la traducció catalana. Com al capítol V, l'exposició de les dades no es limita a una mera proposta de filiació, sinó que és aprofitada per mostrar com opera el traductor des d'un punt de vista lingüístic, amb especial atenció al fenomen de la sinonímia. Segurament aquest és un dels mèrits del llibre, que l'editor assoleix gràcies a un profund coneixement de la llengua.

Per últim, la «Introducció» es clou amb la descripció dels manuscrits i la filiació dels testimonis catalans i castellà, amb una anàlisi detallada de casos que justifica un *stemma codicum*, des del qual s'intenta determinar, novament, quin manuscrit hauria tingut a les mans Joanot Martorell quan llegia i adaptava les *Heroides* i les glosses que les acompanyen al *Tirant lo Blanc*.

L'edició crítica de l'obra ocupa el gruix del volum. Cadascuna de les vint epístoles traduïdes per Nicolau (I–XIV i XVI–XXI) està precedida del corresponent *accessus* català i seguida de les glosses castellanques. Epístola i *accessus* van acompanyats de l'aparat de variants catalanes i castellanques. L'aparat de les glosses reflecteix, per la seva banda, les variants dels manuscrits llatins més propers al que podria fer servir Nicolau. Aquest primer sistema ecdòtic està encoixinat per un segon sistema de notes erudites que treuen a collació un elevadíssim nombre de dades i informació sobre les fonts llatines i sobre aspectes lingüístics i traductològics que ajuden a situar la tasca de Nicolau en la seva justa mesura —i, inintencionadament, la de l'editor.

S'inclou en apèndix l'edició de les rúbriques del manuscrit castellà, una extensíssima bibliografia, un glossari de primeres documentacions o sentits no documentats i un índex de noms.

Amb el llibre a les mans, a Pujol hem d'agrair tres coses: que ens atansi aquesta importantíssima traducció, que ho faci amb uns materials interpretatius excel·lents i que ens forneixi d'un model d'estudi i edició que segur que farà bon servei als filòlegs i estudiosos de la literatura catalana medieval.

Albert Tomàs Monsó